

Research Paper

Light and its Belongings in Hafez's Poetry and its Relationship with Zoroastrian Worldview and Quranic and Islamic Teachings

Mohammad Keshavarz Beyzai*

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Bushehr University of Medical Sciences, Bushehr, Iran. E-mail: mbeyzai@yahoo.com

Received: 2025/06/25 Accepted: 2025/07/19 PP 215-231

Abstract

The intellectual and epistemological system of Hafez's poetry is derived from the culture and thought of the Iranian society and its historical and civilizational stages. Light and its manifestations are among the concepts of paramount importance and relevance in the Iranian and Quranic worldview, whose scope has also been significantly extended to Hafez's Divan. In the meantime, recognizing and investigating the concept of "light" in Hafez's poetry, its levels (degrees), and its relationship with the Zoroastrian and Islamic/Quranic worldviews remains highly unexplored. Therefore, using a descriptive-analytical method and the library (documentation) approach, this study seeks to answer the question of what levels of light appear in Hafez's poetry and their relationship to the Zoroastrian worldview and Islamic teachings. The findings indicate that, as an extended, symbolic, and questionable concept, the "light" and its belongings in Hafez's Divan also encompass its spiritual and intellectual levels in addition to objective and sensible levels of light. In the meantime, the spiritual aspect of light in the Zoroastrian worldview, including fire and glamor, is closely linked to the Quranic and mystical teachings and their elements, such as the manifestation of the *Light of Truth* or the light of lights. This has given Hafez's poetry magical, permanent, and eternal aspects.

Keywords: Light and its Belongings, relationship, Zoroastrian worldview, Islamic worldview.

Citation: Keshavarz Beyzai, Mohammad. (2026). *Light and its Belongings in Hafez's Poetry and its Relationship with Zoroastrian Worldview and Quranic and Islamic Teachings*. Journal of Historical and Literary Iranology, 1 (1), 215-231.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The intellectual and epistemological system of Hafez's poetry is rooted in the culture and thought of Iranian society and its historical and civilizational stages. As an extended yet symbolic and mysterious concept, light had a dynamic and symbolic vitality in the culture and worldview of ancient Iran, and its dynamism and cultivation gained depth and continuity with impeccable precision and subtlety into various fields such as philosophy, mysticism, and literature with the advent of Islam. Hafez is among the rare poets who used this concept to disseminate meaning and epistemological notions in his poetry in a magical way. The conceptual connection of light in Hafez's poetry with the worldview and intellectual-cultural heritage of the Zoroastrian religion in ancient Iran, and the extent of its overlap and convergence with Islamic teachings and worldview, are important subjects requiring scholarly investigation into its various aspects and nuances. A conceptual study of light in Hafez's poetry and its relationship to Zoroastrian and Islamic worldviews can clarify the connection between this concept and the treasures of the Iranian worldview, as well as Quranic and Islamic teachings, while also explaining the factors behind Hafez's focus on this concept in his Divan.

Methodology

A descriptive-analytical methodology based on collecting data from library sources (documentation) was used in historical, literary, religious, and mystical sources in this study, as in most literary and historical research. The procedure was as follows: first, data were collected from Hafez's Divan; then, after refinement, they were classified, reviewed, analyzed, and interpreted.

Discussion

Every doctrine that enters a new intellectual and cultural environment takes on the color and tone of that environment; moreover, the individual who adopts it reshapes it according to their own intellectual and cultural context. The word *nūr* ("light"), in both its technical and lexical senses, means brightness or illumination, anything possessing rays of light, and stands in opposition to darkness and obscurity. It is also one of the Divine Names of Almighty God (Dekhoda, 1994: under the entry "Nūr"). Fully aware of this, Hafez addresses the concept in a simple yet gradational manner, using it in several of his poems and considering the significance of *Light* in Zoroastrian teachings, mysticism, and the Islamic worldview. *Light* and its related elements in his poetry create a network and foundation of profound, interwoven

meanings-both poetic and mystical-in this simple yet gradational form.

Conclusion

The findings show that *light* and the element of *fire* in the Zoroastrian worldview and religion are manifestations of the brightness and radiance of Ahura Mazda. Light is also a symbol of God in the Quranic worldview and mystical literature. Hafez is among the poets who used this concept to create fresh and enchanting themes in a significant portion of his poetry, fully aware of its background in both Zoroastrian and Islamic thought. *Light* and its belongings, such as the light of the sun, the moon, the stars, fire, and the lamp, encompass not only the objective and perceptible levels of light but also its spiritual and metaphysical aspects in Hafez's Divan, presenting it as a simple yet layered concept. In this context, the spiritual and metaphysical aspects of light in the Zoroastrian worldview, such as fire and divine glory, closely relate to Quranic teachings, which also describe the manifestation of Divine Light (*nūr al-Ḥaqq*), God, or the Light of Lights (*nūr al-anwār*). Consequently, another aspect of light in Hafez's poetry is fire, which, as a signifier, evokes a network of predominantly spiritual and positive associations, and, in rare cases, negative ones. By recognizing the concept of *light* in the Iranian and Zoroastrian worldview, Hafez blended it with his Quranic and mystical knowledge, endowing it with enduring and eternal radiance through literary techniques.

Funding

This is an independent academic work, conducted without institutional sponsorship.

Authors' Contribution

The author contributed equally to the conceptualization and writing of the article.

Conflict of Interest

The author declared no conflict of interest.

Acknowledgments

I am grateful to all the scientific consultants of this paper.

مقاله پژوهشی

«نور» و متعلقات آن در شعر حافظ و رابطه آن با جهان‌بینی زرتشتی و آموزه‌های قرآنی و اسلامی

محمد کشاورز بیضایی*^{ID}

استادیار گروه معارف، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر، بوشهر، ایران، رایانامه: mbeyzai@yahoo.com

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸ صص ۲۱۵-۲۳۱

چکیده

نظام فکری و معرفتی شعر حافظ، برآمده از فرهنگ و اندیشه جامعه ایرانی و مراحل تاریخی و تمدنی آن است. نور و مظاهر آن از زمره مفاهیمی است که در جهان‌بینی ایرانی و قرآنی از اهمیت و موضوعیت بسیار بالایی برخوردار بوده و دامنه آن به شکل قابل توجهی به دیوان حافظ نیز کشانده شده است. در این میان شناخت و بررسی مفهوم «نور»، مراتب آن در شعر حافظ و پیوند آن با جهان‌بینی زرتشتی و جهان‌بینی اسلامی و قرآنی، با رویکرد تاریخی و فرهنگی، موضوع شایسته درنگی است که چندان به آن توجه نشده است. از این رو، این جستار با روشی توصیفی-تحلیلی و با رویکردی و کتابخانه‌ای درصدد پاسخ‌گویی به این سؤالات است که نور در شعر حافظ چه مراتبی و چه نسبتی با جهان‌بینی زرتشتی و آموزه‌های اسلامی دارد؟ یافته‌ها بیانگر آن است که: «نور» و متعلقات آن در دیوان حافظ؛ به مثابه مفهومی بسیط، نمادین و تشکیک‌پذیر، علاوه بر مراتب عینی و محسوس نور، مراتب روحانی و معنوی آن را نیز شامل می‌شود. در این میان، وجه روحانی نور در جهان‌بینی زرتشتی، نظیر: آتش و فره، در پیوندی نزدیک با آموزه‌های قرآنی و عرفانی و عناصر آن از قبیل: تجلی نور حق و یا نورالانوار، قرار گرفته و به دیوان حافظ، جلوه‌ای سحرانگیز، مانا و ابدی بخشیده است.

واژه‌های کلیدی: نور و متعلقات آن، رابطه، جهان‌بینی زرتشتی، جهان‌بینی اسلامی.

استناد: کشاورز بیضایی، محمد. (۱۴۰۴). «نور» و متعلقات آن در شعر حافظ و رابطه آن با جهان‌بینی زرتشتی و آموزه‌های قرآنی و اسلامی. مجله ایران‌شناسی تاریخی و ادبی، ۱ (۱)، ۲۱۵-۲۳۱.

۱. مقدمه

نور به مثابه مفهومی بسیط، نمادین و رازآمیز، در فرهنگ و جهان‌بینی ایران باستان حیاتی نمادین و پویا داشته و با آمدن اسلام دامنه پویایی و پرورشی آن به نیک‌ترین وجهی در حوزه‌های مختلف، از قبیل: فلسفه، عرفان و ادبیات، عمق و استمرار یافته است. به طوری که حرکت از ظلمت به سوی نور و روشنایی یکی از مبانی مهم جهان‌بینی ایران باستان تا ایران اسلامی بوده است. حافظ از زمره معدود شاعرانی است که به شکلی سحرانگیز، از این مفهوم در راستای اشاعه معنا و مفاهیم معرفتی در شعرش بهره‌مند شده است. به طوری که نور و عناصر آن در شعر وی، بستر و شبکه‌ای از معانی عمیق و تودرتوی شاعرانه و عارفانه ایجاد نموده است. پیوند مفهومی «نور» در شعر حافظ با جهان‌بینی و ذخایر فکری و فرهنگی آیین زرتشتی در تاریخ ایران باستان و میزان همپوشی و هم‌نشینی آن با آموزه‌ها و جهان‌بینی اسلامی، موضوع شایسته درنگی است که بررسی و فهم ابعاد و زوایای آن، پژوهشی علمی را طلب می‌نماید.

نظر به اهمیت حافظ و جایگاه رفیع او در شعر و ادبیات فارسی، بررسی مفهومی نور در شعر وی و نسبت آن با جهان‌بینی زرتشتی و اسلامی می‌تواند افزون بر عوامل کاربست و توجه حضرت خواجه به این مفهوم در دیوانش، پیوند این مفهوم با ذخائر جهان‌بینی ایرانی و آموزه‌های اسلامی و قرآنی را تشریح و تبیین نماید. آنچه درباره پیشینه این موضوع قابل ذکر است این است که تاکنون درباره مفهوم «نور» در شعر حافظ و پیوند آن با جهان‌بینی زرتشتی و آموزه‌های قرآنی، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ ولی پیرامون این موضوع تحقیقات ارزنده‌ای صورت گرفته که برخی از آنان، از این قرارند: زهت (۱۳۸۸)، در مقاله «نماد نور در ادبیات صوفیه»، ضمن بررسی پیشینه مفهوم نماد «نور» در تفاسیر کهن عرفانی، به سیر و تطور آن در متون برجسته عرفان و تصوف اسلامی پرداخته است. شریعت‌مداری (۱۳۹۷)، در مقاله «مهر تا الله: بررسی جایگاه نور و چگونگی تداوم آن در آیین‌ها و ادیان ایران زمین، از باستان تا اسلام امروز» به بررسی جایگاه نور و نحوه استمرار آن در آیین‌ها و ادیان ایران زمین، از باستان تا اسلام امروز پرداخته است. ذوقی (۱۳۹۸)، در مقاله «نور در آیین زرتشت و عرفان مولوی»، نور را در آیین زرتشت و عرفان مولوی مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده است که مولوی در جایگاه یک عارف نامی تحت تأثیر عرفان زرتشتی به نماد نور توجه داشته و در معانی و مفاهیم متعالی آن تأمل نموده است. کارگر و دیگران (۱۳۹۹)، در مقاله «نقش نور در مفهوم‌سازی عشق در غزلیات حافظ»، بر اساس نگرش استعاره مفهومی مبحث عشق و ارتباط آن با نور در غزلیات حافظ را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند؛ یافته‌های این تحقیق بیانگر آن است که حافظ برای ملموس و عینی کردن موضوع عشق از مجموعه نور و ملزوماتش بهره‌مند شده و آن را روشن‌نگر دانسته است. زرفتن و همکاران

(۱۳۹۹)، در مقاله «جلوه‌های فروغمند مزدیسنايي و بازتاب آن در مثنوی مولوی» به بررسی گسترده‌ی حکمت و فلسفه نور در ایران باستان و انعکاس آن در اندیشه مولوی بر پایه مثنوی معنوی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که مولوی در جای‌جای مثنوی از اندیشه‌ها و مؤلفه‌های عرفانی آیین زرتشتی تنها برای تمثیل و بیان و تشریح اندیشه‌های عرفانی خود بهره گرفته است. همان گونه که مشاهده شد این آثار به مفهوم نور در شعر حافظ و نسبت آن با جهان‌بینی زرتشتی و اسلامی چندان توجه ننموده‌اند و راه را برای پژوهشی جامع و مستقل هموار ننموده‌اند. از این رو این جستار با روش توصیفی تحلیلی، بررسی نور و متعلقات آن در شعر حافظ و ارتباط آن با جهان‌بینی زرتشتی و اسلامی را در کانون توجه خود قرار داده است.

به نظر می‌رسد که نور در شعر حافظ؛ علاوه بر سطح عینی و محسوس آن، در مرتبه‌ای روحانی و معنوی به گونه‌ای چشمگیر در پیوندی نزدیک با جهان‌بینی زرتشتی و عناصر آن از قبیل: آتش، فره همچنین مفاهیم و عناصر جهان‌بینی قرآنی و اسلامی که همان نورالانوار و یا نور الهی است قرار گرفته و به آن جلوه‌ای مانا و ازلی بخشیده است.

۲. نور و وجه تسمیه آن

واژه «نور» از حیث اصطلاحی و لغوی به معنای روشنایی، روشنی هر چه باشد با شعاع روشنی، مقابل تیرگی و ظلمت و نامی از نام‌های خداوند تعالی به کاررفته است (دهخدا، ۱۳۷۳: ذیل واژه «نور»). درباره نور تعاریف مختلفی ذکر شده است. برخی نور را حقیقی دانسته‌اند که به ذات خود ظاهر باشد و غیر هم ظاهر سازد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۴/۳۲۱). سه‌روردی نیز در تعریف نور بر این باور است که نور در حقیقت ذات خود ظاهر بوده و ذاتاً عامل و موجب ظهور دیگران می‌گردد؛ چراکه ظهور برای نور ذاتی است (سه‌روردی، بی‌تا: ۱۱۴-۱۱۳). موضوع و مبحث نور در آثار فیلسوفان، عارفان، شاعران و متکلمان بازتاب و بسامد گسترده‌ای داشته است؛ چرا که پیشینه کاربرد آن به هزاره‌های قبل از میلاد می‌رسد. اقوام هند و اروپایی به اجرام آسمانی بیش از سایر عناصر طبیعت توجه اعتقادی داشته‌اند. Dyaus در تمدن هند باستان و در تمدن یونانی و Jupiter در تمدن رومی، معرف الهه‌ها و ایزدان نور می‌باشند. از حیث لغت‌شناسی ریشه نام نور در هندی و یونانی در واژه Day به معنای درخشیدن است. همچنین این باور در ایران به صورت روحانی و غیرمادی در هرمز انعکاس یافته است (روحانی و عربشاهی کاشی، ۱۳۹۰: ۲۰-۱۹).

۳. مفهوم «نور» در جهان‌بینی زرتشتی و اسلامی

آیین زرتشتی، یکی از برجسته‌ترین ادیان کهن و زرتشت یکی از اولین منادیان توحید در جهان بوده است. در ایران باستان که روح آیین زرتشتی در دوره هخامنشان، اشکانیان و ساسانیان جاری و ساری بوده و جامعه ایرانی با اصول و مبانی آن مأنوس بوده است، بی‌تردید مبانی روحانی و عرفانی نیز در این آیین وجود داشته و سالکان و سرسپردگانی داشته است (کیانی‌نژاد، ۱۳۷۷: ۲۶). افزون بر توجه اقوام هند و اروپایی به اجرام آسمانی، عواملی چون: خاستگاه و سرزمین سرد این اقوام، نیز توجه آیین زرتشتی به مفهوم «نور» و ماهیت وجودی خداوند در نزد ایرانیان باستان و انگاره نورباوری، در این باور تأثیر بسزایی داشته است. در آیین زرتشتی اهورامزدا نور مطلق و خالق لایتناهی است و فرَوَهرها جلوه‌ای از عالم مینوی و یا شکل آسمانی و خدایی هر چیزی معنا می‌شوند. همچنین در این آیین تفسیر واقعیت و خصوصاً عالم ایزدی و تقدیس آتش بر اساس نور شکل گرفته است (اکبری، ۱۳۸۷: ۱۱۹). به تعبیری دیگر حکمت ایران باستان، حکمت نور است و در آیین زرتشتی تفسیر عالم، تقدس آتش و فرشته‌شناسی بر مفهوم نور استوار است (خوش‌نظر و عالیخانی، ۱۳۸۶: ۲۰).

از حیث بسامدی و تنها به شکل مفرد واژه نور ۴۳ بار در قرآن کریم آمده است که از این میان، ۱۲ بار در مقابل «ظلمات»، ۴ بار برای قرآن، ۱۰ بار برای نور خداوند، ۲ بار برای تورات، ۱ بار برای انجیل، ۷ بار به عنوان نور (هدایت و ایمان) از جانب خدا، ۲ بار برای ماه و ۵ بار برای نور مؤمنین به کار رفته است. اولین و متداول‌ترین کارکرد نور کارکرد حسی و عینی آن است که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است: «هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا...» (یونس/۵). دومین کارکرد و در عین حال مهم‌ترین کارکرد نور در قرآن کریم که از بسامد بالایی برخوردار شده، کارکرد معنوی و روحانی آن است که در این کتاب آسمانی غالباً بر خداوند دلالت دارد و همه هستی تجلی نور اوست «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ... خدا نور آسمان‌ها و زمین است...» (النور/۲۴). در قرآن به واحدبودن نور و جمع‌بودن ظلمات اشاره شده است. کلمه «نور» همچنین در سابر متون دینی و دعاها ذکر شده است؛ از قبیل: بسم الله النور، بسم الله الذی خلق النور من النور (شریعت‌مداری، ۱۳۹۷: ۵۳). از دیدگاه عرفا، نور حقیقی ذات حق است و تمامی موجودات مراتبی از انوار حق هستند. موجوداتی که معدوم بودند و به نور رحمت او موجود شدند و از نور ذات حق، هدایت یافتند. از این رو خداوند هادی اهل آسمان و زمین است و نور اثر اسم «الهادی» بر در قلب‌های مؤمنین است (کاشانی، ۱۳۷۹: ۹۸). از دیدگاه ابن عربی، خدا خودش را نور نامید و نه ظلمت، چراکه نور وجود و ظلمت عدم است (ابن عربی، ۱۳۸۸: ۲۱۵/۳). احمد غزالی در

۱. اوست خدایی که آفتاب را رخشان و ماه را تابان فرمود و ...

دلا ز نور هدایت گر آگهی یابی
 چو شمع، خنده‌زان ترکِ سر توانی کرد
 (حافظ، ۱۳۸۶: ۱۴۴).

در شعر زیر، حافظ برای معناکردن عشق الهی، گویا واژه‌ای مناسب‌تر از نور پیدا نکرده است؛ لذا با ترکیب «نور عشق حق» درصدد شفاف‌سازی مفهوم عشق - که موضوعی انتزاعی است - برآمده است. وی عشق را نور معنا نموده و خورشید آسمان را در مرتبه‌ای نازل‌تر از نور عشق حق قرار داده است (کارگر و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۲۰):

گر نور عشق حق به دل و جانت اوفتد
 بالله کز آفتاب فلک خوبتر شوی
 (حافظ، ۱۳۸۶: ۴۸۷).

از پای تا سرت همه نور خدا شود
 در راه ذوالجلال چو بی پا و سر شوی
 (همان، ۴۸۷).

بر اساس آموزه‌های قرآنی و با اتکا به آیه «يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بِأَيْمَانِهِمْ» (حدید/۱۲)، مردان و زنان مؤمن در روز قیامت با نورشان که پیش رو و سمت راستشان است و به عبارتی دیگر، به واسطه و پاداش آن به سرعت حرکت می‌کنند. در حقیقت، مؤمنان با نورشان تعریف و معنا می‌شوند و دوزخیان با تاریکی و بی‌بهرگی از نور؛ لذا بهره‌گیری از نور حق یک موهبت و توانمندی است و انسان اگر پرده‌ها و حجاب‌ها را که مانع از دریافت نور است کنار بزند سرتاپای وجودش غرق نور خدا خواهد شد. در آیین زرتشتی نیز با جایگاه و اهمیت نور و ظلمت در تحول و تغییر نظام آفرینش، از نور گوهری پاک و سازنده و از ظلمت گوهری ناپاک و یا اندیشه‌ای ویرانگر ایجاد می‌شود. باین حال در آیین زرتشتی، آنچه اصالت و موضوعیت دارد نور است و در غایت نور بر ظلمت غلبه خواهد نمود. از منظر سهروردی: «نور محمدی بر حقیقت ملکوتی پیام‌ادیان و حکمت‌های پیشینیان از هرمس و فیثاغورس گرفته تا زردشت و حکمای فرس دمیده و بار دگر این حقایق را در اذهان روشن ساخته است، به نحوی که حقایق مشهود حکمت باستان است؛ در حالی که نوری که مشاهده این حقایق را امکان‌پذیر می‌سازد همانا نور منبعث از وحی قرآنی است» (سهروردی، ۱۳۷۲: ۳۳/۳).

بنابراین، نور زرتشتی در شعله نور ناب پیامبر اعظم حضرت محمد (ص) و قرآن به کمال می‌رسد. یا در شعر زیر که واژگانی چون: مهر، رخ، روز، نور و شب به طرز هنرمندانه‌ای در شعر نشست‌اند و نسبت شاعر را با نور و فقدان آن معنا نموده‌اند؛ نسبتی که در عین تقابل نور و ظلمت کارکرد روحانی و معنوی نور، نیز هم‌نشینی آموزه‌های زرتشتی و قرآنی را در ذهن مخاطب متبادر می‌نماید:

بی مِهْرِ رُخْتِ رُوزِ مِرا نورِ نماندست
وز عمر، مرا جز شَبِ دِیجورِ نماندست
(حافظ، ۱۳۸۶: ۳۸).

البته باید در نظر داشت مفهوم «نور» در اشعار حافظ، مفهومی بسیط و تشکیک‌پذیر است و افزون بر پیوند نزدیک آن با مفاهیم زرتشتی و آموزه‌های اسلامی که در قالب روحانی و لاهوتی جلوه‌گر می‌شود، مراتب و سطوح نمادی و ناسوتی نور، از قبیل: نور چشم، نور خورشید، ستاره، شمع تا نور معشوق زمینی را در بر می‌گیرد:

هنگام وداع تو ز بس گریه که کردم
دور از رخ تو چشم مرا نور نماندست
(حافظ، ۱۳۸۶: ۳۸).

ستاره شب هجران نمی‌فشاند نور
به بام قصر برآ و چراغ مه بر کن
(حافظ، ۱۳۸۶: ۳۹۷).

سرفرازم کن شبی از وصل خود ای نازنین
تا منور گردد از دیدارت ایوانم چو شمع
(حافظ، ۱۳۸۶: ۲۹۴).

در شعر زیر از واژه «پرتو» به‌عنوان یکی از متعلقات «نور» استفاده نموده و به آن جلوه‌ای قدسی بخشیده است:

در ازل پرتو حُسنَت ز تجلی دَم زد
عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد
(حافظ، ۱۳۸۶: ۲۵).

شایان ذکر است که وجه دیگر «نور» که در پیوندی تنگاتنگ با آموزه‌های زرتشتی و ایرانی در کنار آموزه‌های اسلامی نشسته است «فره» یا «خورنه، خُره»^۱ به تعبیری دیگر نور ملکوتی است. بر اساس آموزه‌های اوستا، فره نیرویی است که از جانب خداوند به شکل شعاع‌های نور و یا به اشکال دیگری در صورت توانمندی، قابلیت و خواست اهدا می‌شود و اسباب ترقی و تعالی دارندگان آن را فراهم می‌آورد. اما اگر فرد از راه حق و درستی روی برگرداند به کسی می‌پیوندد که شایستگی و قابلیت آن را داشته باشد (رضی، ۱۳۷۹: ۱۴۳). در واقع، فره ایزدی آمیزه‌ای از قابلیت‌ها و توانمندی‌های ویژه، نظیر: قدرت جسمانی، زیبایی‌های ظاهری و درونی، عدالت‌جویی، پرهیز از آلودگی‌های اخلاقی و نفسانی است که از جانب خداوند به فرد شایسته اهدا می‌شود. واژه نور از منظر علامه طباطبایی در آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ

يَسَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ^۱ (نور/۳۵)، بیانگر رحمت الهی و نوری عمومی است که با آن آسمان و زمین نورانی و روشن شده و حقایقی در عالم ظهور نموده که ظاهر نبوده است. از این رو، خدای متعال مانند نوری است که آسمان‌ها و زمین با تجلی او بر آن‌ها وجود یافته‌اند، همچنان که نور حسی نیز همین‌طور است؛ ولی تفاوت در اینجاست که ظهور اشیاء به نور الهی، عین وجود یافتن آن‌هاست، اما ظهور اجسام کدر به وسیله نور حسی، غیر از اصل وجود آن‌هاست. در این میان، خداوند نور خاصی نیز دارد که همان رحمت خاص الهی است و تنها مؤمنان از آن بهره‌مند می‌شوند و آن نور معرفت و ایمان است (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۱۵/۱۶۸-۱۶۶). از این رو، نور دربردارنده مفهومی بسیط است که بیانگر علم، آگاهی، روش‌سنایی، هدایت صفای باطن و رحمت حق است که به انسان‌های وارسته و شایسته در زمان‌های مختلف اعطا شده است و فرّه ایزدی جلوه‌ای از نور الهی است که در هر دوره‌ای شامل انسان‌های شایسته است (ناجی صالح و دیگران: ۱۴۰۲: ۹۶).

در ایران باستان «فر» همچنین، سنجه‌ای برای عدالت و دادگری پادشاهان بوده است و در صورت بیدادگری فر از آنان گرفته می‌شده است. بهره‌گیری پادشاهان از فرّه الهی، همچنین بیانگر مؤید بودن آنان از جانب خداوند است. در شعر زیر حافظ از «فر» در قالب «نور» و جمع آن «انوار»، در پیوندی نزدیک با آموزه‌ها و الگوهای ایرانی و آموزه‌های اسلامی، همچنین ویژگی‌های دارندگان آن که واجد ویژگی عدالت و دادگری هستند، سخن به میان آورده است:

ای در رخ تو پیدا انوار پادشاهی	کلک تو بارک الله بر ملک و دین گشاده
بر اهرمن نتابد انوار اسم اعظم	باز از چه گاه گاهی بر سر نهد کلاهی
تیغی که آسمانش از فیض خود دهد آب	ای عنصر تو مخلوق از کیمیای عزت
در فکرت تو پنهان صد حکمت الهی	صد چشمه آب حیوان از قطره سیاهی
ملک آن توست و خاتم فرمای هر چه خواهی	مرغان قاف دانند آیین پادشاهی
تنها جهان بگیرد بی منت سپاهی	و ای دولت تو ایمن از وصمت تباهی

(حافظ، ۱۳۸۶: ۴۸۹).

در دین اسلام و آموزه‌های آن نیز عدالت بخش قابل توجهی از مباحث اسلامی را به خود اختصاص داده است و مکاتب و نحله‌های مختلف به آن توجه خاصی نشان داده‌اند. در قرآن کریم، عدالت به عنوان مفهوم کلیدی و درعین حال مهم‌ترین وظایف انسان و جامعه معرفی شده است. واژه عدل در قرآن کریم

۱. «خدا نور (وجودبخش) آسمان‌ها و زمین است، داستان نورش به مشکاتی ماند که در آن روشن چراغی باشد و آن چراغ در میان شیشه‌ای که از تالو آن گویی ستاره‌ای است درخشان، و روشن از درخت مبارک زیتون که (با آنکه) شرقی و غربی نیست (شرق و غرب جهان بدان فروزان است) و بی‌آنکه آتشی زیت آن را برافروزد خود به خود (جهانی را) روشنی بخشد، پرتو آن نور (حقیقت) بر روی نور (معرفت) قرار گرفته است. و خدا هر که را خواهد به نور خود (و اشراقات وحی خویش) هدایت کند و (این) مثل‌ها را خدا برای مردم (هوشمند) می‌زند (که به راه معرفتش هدایت یابند) و خدا به همه امور داناست!»

به معنای مختلفی به کار گرفته شده که یکی از آنها همان داد و عدل می‌باشد. از جمله در آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل/۹۰)، که خداوند به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می‌دهد و از فحشاء و منکر و ستم، نهی می‌کند. در شعر زیر نیز مطلوب حافظ حکومت شاهی است دادگر. از این رو متأثر از این حدیث پیامبر (ص) که: «یک ساعت حکومت رهبر عادل، از حکومت هفتادساله بهتر است» (طباطبایی بروجردی، ۱۴۲۹ق: ۴۹۸/۳۰، ح ۴) می‌آورد:

شاه را به بود از طاعت صد ساله و زهد
قدر یک ساعته عمری که در او داد کند
(حافظ، ۱۳۸۶: ۱۹۰).

در شعر زیر نیز رای انور شاه را فروغ جلوه حق می‌داند:

محل نور تجلیست رای انور شاه
چو قرب او طلبی در صفای نیت کوش
(حافظ، ۱۳۸۶: ۲۸۳).

وجه دیگر «نور» و به تعبیری دیگر نماد آن که در شعر حافظ نزدیک به ۹۲ بار به کاررفته و از بسامد بالایی نیز برخوردار شده است، «آتش» است. در آیین زرتشتی آتش مقدس نمودی از اهورامزداست. در وجرگرد، دینی که مجموعه‌ای از متن‌های مختلف و گوناگون پهلوی است ذکر شده که زرتشت آتش را از بهشت آورده و به دست گشتاسپ سپرده است (آموزگار و تفضلی، ۱۳۸۲: ۱۶۰). در جهان‌بینی زرتشتی «آتش» به عنوان یکی از چهار عنصر هستی (آب، باد، خاک، آتش)، نماد عشق، نور، اشراق و پیوند با خداوند است؛ لذا زرتشتیان هیچ‌گاه آتش پرست نبوده‌اند و «آتش» در نزد آنان نماد و نقبی به عالم روحانی است. همچنین در سنت آنان «آذر» ایزد نگهبانان آتش می‌باشد و دعای مردمان را به آسمان می‌رساند (باقری، ۱۳۷۶: ۵۰). در عرفان زرتشتی، قلب و دل انسان آتشدان و مجمر عشق خداوند است و همواره شعله‌های پایدار و روشن معرفت‌طلبی در آن روشن است. البته مانایی و پابرجایی این آتش معرفتی منوط به سه الگوی نیک یعنی اندیشه، گفتار و کردار نیک می‌باشد (اوشیدری، ۱۳۷۹: ۱۳۱). از این جهت ایرانیان باستان هر نوری را به این تعبیر تجلی نورالانوار است زینده تقدیس می‌دانستند و به آن توجه نشان می‌دادند. این مفهوم و عنصر روشنائی در عرفان اسلامی و آموزه‌های مزدیسناپی وجوه و اشتراکات نزدیکی دارد. در شعر زیر حافظ نیز با وقوف بر این آموزه‌ها و مفاهیم، نیز همپوشی آن بر آموزه‌های عرفانی و اسلامی، می‌آورد:

از آن به دیرِ مغانم عزیز می‌دارند
که آتشی که نمیرد همیشه در دل ماست
(حافظ، ۱۳۸۶: ۲۲).

یعنی در جمع عاشقان حق، برای این مرا عزیز و محترم می‌شمارند که آتش خاموش‌ناپذیر و جاودانه عشق حق در درون ما شعله‌ور است. بی‌تردید عنصر آتش پیوسته با نور است و عشق خداوند برآمده از این پیوستگی است که به مثابه آتش در جان و روح انسان می‌افتد و آلودگی‌ها و تاریکی‌های نفسانی را می‌سوزاند و از بین می‌برد، آتشی که سرچشمه و آب‌بخور آن به ذات اقدس الهی متصل است روشن و ابدی است (زرفتن و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۶). یا در شعر زیر که علاج بی‌ثباتی کار جهان را با نوشیدن باده ازلی و ابدی معرفت، حق امکان‌پذیر می‌داند:

ملک این مزرعه دانی که ثباتی ندهد
آتشی از جگر جام در املاک انداز
(حافظ، ۱۳۸۶: ۲۶۴).

در شعر زیر نیز با اشاره به عالم‌الست که می‌توان ریشه‌های آن را افزون بر آموزه‌های قرآنی در آموزه‌های زرتشتی نیز جستجو نمود، از داغ آتش عشق و محبت حق، در قلبش از زمان ازل، سخن به میان می‌آورد:

نه این زمان دل حافظ در آتش هوس است
که داغدار ازل همچو لاله خودروست
(حافظ، ۱۳۸۶: ۵۸).

علاوه بر وجه غالباً معنوی و مثبت آتش در شعر حافظ، در اندک مواردی وجه منفی آن نیز در شعر حافظ وارد شده است. از جمله:

آتش زهد و ریا خرمن دین خواهد سوخت
حافظ این خرقة پشمینه بینداز و برو
(حافظ، ۱۳۸۶: ۴۰۷).

گل به جوش آمد و از می‌نزدیمش آبی
لاجرم ز آتش حرمان و هوس می‌جوشیم
(حافظ، ۱۳۸۶: ۳۷۶).

۵. نتیجه‌گیری

موضوع و مفهوم نور از دیرباز، در آیین‌ها و مذاهب مختلف، همچنین آثار فیلسوفان، شاعران و هنرمندان، اهمیت و بازتاب گسترده‌ای داشته است. در آموزه‌های زرتشتی و قرآنی نیز این مفهوم از اهمیت بسزایی برخوردار بوده و دامنه آن به آثار شعری و هنری نیز کشانده شده است. نور و عنصر آتش در جهان‌بینی و آیین زرتشتی نمود روشنی و فروغ اهورامزداست. در جهان‌بینی قرآنی و ادبیات عرفانی نیز خداوند نور نماد خداوند است. حافظ از زمره شاعرانی است که با وقوف به پیشینه این مفهوم در جهان‌بینی زرتشتی و اسلامی، آن را در خدمت خلق مضامین تازه و سحرانگیز در بخش قابل توجهی از اشعارش قرار داده است. «نور» و متعلقات آن، نظیر: نور آفتاب، ماه، ستاره، آتش و چراغ، در دیوان حافظ، به‌مثابه مفهومی بسیط

و تشکیک‌پذیر؛ افزون بر مراتب عینی و محسوس نور، مراتب روحانی و معنوی آن را نیز در بر می‌گیرد. در این میان وجه روحانی و معنوی نور در جهان‌بینی زرتشتی از قبیل آتش و فره در پیوندی نزدیک با آموزه‌های قرآنی که همان تجلی نور حق، الله و یا نورالانوار است قرار می‌گیرد؛ بنابراین وجه دیگر نور در دیوان حافظ، آتش است. هر چند در شعر حافظ «آتش» به مثابه یک دال، شبکه‌ای از تداعی‌های غالباً معنوی و مثبت و در اندک مواردی نیز منفی را ایجاد نموده است. در واقع حافظ با وقوف بر مفهوم «نور» در جهان‌بینی ایرانی و زرتشتی، این مفهوم را متناسب با معرفت قرآنی و عرفانی خود درهم‌آمیخته و با مکانیزم‌های ادبی به آن جلوه‌ای مانا و ابدی بخشیده است.

حامی مالی

ندارد.

سه‌م نویسنده‌گان در پژوهش

سه‌م نویسنده‌گان برابر است.

تضاد منافع

ندارد.

منابع

قرآن کریم.

نهج‌البلاغه.

آموزگار، ژاله و تفضلی، احمد. (۱۳۸۲). *اسطوره زندگی زرتشت*. تهران: چشمه.

ابن عربی، محمد. (بی‌تا). *الفتوحات المکیه*، بیروت: دار الصادر.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان‌العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع (دار صادر).

اکبری، فتحعلی. (۱۳۸۷). *درآمدی بر فلسفه اشراق*، آبادان: نشر پرسش.

اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۷۹). *نور، آتش، آتشکده در آیین زرتشت*، تهران: جهانگیر اوشیدری.

حافظ، شمس‌الدین محمد. (۱۳۹۴). *دیوان حافظ*، بر اساس نسخه تصحیح شده غنی‌قزوینی به کوشش رضا کاکائی

دهکردی. چ ششم. تهران: ققنوس.

خوش‌نظر، سید رحیم؛ عالیخانی، بابک (۱۳۸۶). «نور و هنر زرتشتی»، نگره، شماره ۵ و ۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۶:

صص ۳۴-۱۹.

ذوقی، سهیلا. (۱۳۹۸). «نور در آیین زرتشت و عرفان مولوی»، عرفانیات در ادب فارسی، دوره ۱۰، شماره ۴۰، پاییز

۱۳۹۸: صص ۹۸-۷۴.

رضی، هاشم. (۱۳۷۹). حکمت خسروانی، تهران: بهجت.

روحانی، رضا و عربشاهی کاشی، الهام. (۱۳۹۰). «انواع، مراتب و کاربردهای نور در مثنوی». متن‌شناسی ادب فارسی، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۹۰: ۳۴-۱۹.

زرفتن، کوروش؛ صادق‌زاده، محمود؛ حیدری نیا، هادی. (۱۳۹۹). «جلوه‌های فروغ‌مند مزدیسنا و بازتاب آن در مثنوی مولوی». تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی (دهخدا)، شماره ۴۴، تابستان ۱۳۹۹: صص ۶۶-۴۱. سهروردی، یحیی بن حبش (بی‌تا). حکمه الاشراق. ترجمه و شرح: سید جعفر سجادی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

شریعت‌مداری، فاطمه. (۱۳۹۷). «مهر تا الله: بررسی جایگاه نور و چگونگی تداوم آن در آیین‌ها و ادیان ایران زمین، از باستان تا اسلام امروز». نشریه هنر و تمدن شرق، دوره ۶، شماره ۲۲، بهمن ۱۳۹۷: صص ۵۴-۴۹.

طباطبایی بروجردی، سید آقا حسین. (۱۴۲۹ق). جامع‌أحادیث‌الشیعه، ج ۳۰، تهران: فرهنگ سبز. طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۶۷). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه ناصر مکارم شیرازی و دیگران. قم: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی.

عین‌القضات همدانی. (۱۳۷۰). تمهیدات. تصحیح دکتر عقیق‌عسیران، تهران: انتشارات منوچهری.

غزالی، احمد. (۱۳۶۸). سوانح. تصحیح هلموت ریتز، چاپ هفتم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

کارگر، شهرام؛ زارع، میثم؛ شعبانی، بهرام. (۱۳۹۹). «نقش نور در مفهوم‌سازی عشق در غزلیات حافظ»، پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره سوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹: صص ۲۳۴-۲۱۲.

کاشانی، عبدالرزاق. (۱۳۷۹). شرح منازل‌السائرين. تهران: الزهرا (س).

کیانی‌نژاد، زین‌الدین. (۱۳۷۷). جلوه‌هایی از عرفان ایران باستان. تهران: عطائی.

ناجی صالح، حسین؛ حجازی، بهجت‌السادات، محسنی نیا، ناصر. (۱۴۰۲). «تحلیل نشانه معنانشناختی استعاره مفهومی نور و قره‌ایزدی در اندیشه سهروردی»، مجله علمی پژوهشی فنون ادبی، دوره ۵، شماره ۱، فروردین ۱۴۰۲: صص ۱۰۶-۸۷.

نزهت، بهمن. (۱۳۸۸). «ماد نور در ادبیات صوفیه». مطالعات عرفانی، شماره ۹، بهار و تابستان ۱۳۸۸: صص ۱۸۴-۱۵۵.

..... (۱۳۸۸). رحمه من الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن، جمع و تألیف محمود محمود الغراب، قم: آیت اشراق.

..... (۱۳۸۴). حافظ؛ دیوان غزلیات. به کوشش دکتر خلیل خطیب رهبر. چ ۳۸، تهران: صفی‌علیشاه.

..... (۱۳۷۲). مجموعه مصنفات شیخ اشراق. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

The Holy Quran.

Nahj-ul-Balagha.

Akbari, F. (1387). *Introduction to the philosophy of Illumination*. Abadan: Pars Publication. [in Persian]

Al-arabi, M. (2010). *Rahmat min al-Rahman fi Tafsir wa Isharat al-Qur'an* (Mahmud Mahmud Al-qarab ed.). Qom: Ayat-e- Eshragh. . [in Arabic]

Al-arabi, M. (nd). *Al-Futuhat al-Makkiyya*. Beirut: Dar Sader. [in Arabic]

Amoozgar, J., & Tafazzoli, A. (2002). *The myth of Zoroastrianism*. Tehran: Cheshme. [in Persian]

Ghazali, A. (1990). *Sawanih* (Helmut Ritter ed.). Tehran: Iran University Press. [in Persian]

Hafez, S. A. M. (2004). *Divan ghazaliyat*, edited by Dr. Khalil Khatib Rahbar, Vol. 38. Tehran: Safi-Alishah. [in Persian]

Hafez, S. A. M. (2015). *Divan of Hafez*, based on the revised version of Ghani-Qazvini with the efforts of Reza Kakaei Dehkordi. Vol. 6. Tehran: Qoqnos. [in Persian]

Hamadani, A.Q. (1992). *Tamhidat* (Afif Asiran ed.). Tehran: Manoucheri Publications. [in Persian]

Ibn Manzur, M. B M. (1994). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fikr for Printing, Publishing and Distribution (Dar Sadar). [in Persian]

Kargar, S., Zare, M., & Sha'bani, B. (2019). The role of light in conceptualizing love in Hafez's sonnets. *Interdisciplinary Literary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies*, 2(3), 212-234. [in Persian]

Kashani, A. (2000). *Sharh Manazil al-Sa'erin*. Tehran: Al-Zahra (S). [in Persian]

Khoshnazar, S. R., & Alikhani, B. (2007). Zoroastrian light and Art. *Negreh*, 5(6), 19-34. [in Persian]

Kiani-Nejad, Z. (1998). *Manifestations of ancient Iranian mysticism*. Tehran: Ata'i. [in Persian]

Nahi Saleh, H., Hejazi, B., & Mohseninia, N. (2023). Analysis of the semiotics of the conceptual metaphor of light (noor) and Divine Glory (Farr-e Izadi) in Suhrawardi's thoughts. *Literary Arts*, 15(1), 87-106. [in Persian]

Nozhat, B. (2010). *Nemad-e- noor dar adbiyat-e- Soufieh*. *Mysticism Studies*, 9(1), 155-184. [in Persian]

Oshidri, J. (1379). *Light, fire, fire temple in Zoroastrianism*. Tehran: Jahangir Oshidri. [in Persian]

Razi, Hh. (2000). *Hekmat-e- Khosrawani*. Tehran: Bahjat. [in Persian]

- Rouhani, R., & Arabshahi Kashi, E. (2011). Types, levels and applications of light in the Mathnavi. *Persian Literature Textology*, 47(11), 19-34. [in Persian]
- Shariatmadari, F. (2018). Mehr to Allah: A study of the place of light and its continuity in the rituals and religions of Iran, from ancient times to modern Islam. *Journal of Eastern Art and Civilization*, 6(22), 49-54. [in Persian]
- Suhrawardi, Y. B. H. (1993). *Collection of works by Sheikh Ishraq*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Suhrawardi, Y. B. H. (nd). *The wisdom of the light*, Translated and Annotated by Seyyed Jafar Sajjadi. Tehran: Tehran University Press. [in Persian]
- Tabatabaei Boroujerdi, S. A. H. (2008). *Jame'e Hadith al-Shi'a, Vol. 30*. Tehran: Farhang Sabz. [in Persian]
- Tabatabaei, M. (1988). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran* (Translated into Persian by Makarem Shirazi, et.al). Qom: Bonyad-e- Elmi va Fekri Allameh Tabatabaei. [in Persian]
- Zarfatan, K., Sadeghzadeh, M., & Heidarinia, H. (2010). The luminous effects of Mazdaism and its reflection in Rumi's Mathnavi. *Interpretation and Analysis of Persian Language and Literature Texts* (Dehkhoda), 12(44), 41-66. [in Persian]
- Zoghi, S. (2019). Light in Zoroastrianism and Rumi's mysticism. *Mysticism in Persian Literature*, 10(40), 74-98. [in Persian]